

Lalita Gandbhir
4200 N. Ocean Dr.
1501 - 2
Riviera Beach, FL 33404
U.S.A.
lalitagandbhir@hotmail.com

पिढ्यांची कथा - भाग ६ - आजोबा
(पुंडलिक विठ्ठल रेगे १८७३ ते १९६३)
(शिक्षण मॅट्रिक, रेल्वे, हेडक्लार्क.
पत्नी पार्वतीबाई वरेरकर, वरेरी)

माझ्या आजोबांचा (त्यांना आम्ही काका म्हणत असू) जन्म हुबळीत झाला. माझे आजोबा हे 'बा'चं चवथं अपत्य व तिसरा मुलगा. काकांचं बालपण हुबळीत गेलं पण त्यांच्या आईप्रमाणे त्यांची पाळंमुळं कोकणात घट्ट रुजलेली होती. हुबळीला राहूनही त्यांनी शेती व बागायतीची कला आत्मसात केली होती. त्यांना शक्य होतं तोपर्यंत ते कोकणात जात राहिले. आमची जमीन कुळांना कसायला दिली होती. त्या जमिनीच्या उत्पन्नातून आम्हाला हिस्सा मिळत असे. तो हिस्सा घेऊन व थोडेबहुत आंबे, नारळ घेऊन ते कोकणातून परत येत असत. शेती व बागायतीमध्ये त्यांच्या मुलांच्या पिढीने थोडाही रस घेतला नाही. पुढे त्यांच्या दोन सुना, सुशीला व होनीबाई बागेत काम करत असत. पण त्या कोकणात वाढलेल्या होत्या. काकांच्या मुलांची पिढी शेतीविषयी उदासीन होती. काका वेगळे होते. त्यांनी स्वतः कोकणात राहून आंबा, सुपारी, नारळ, फणस यांची झाडं लावली होती. ती त्यांनी मला मी लहानपणी (१९४४ - ४५) कोकणात गेले होते तेव्हा दाखवली होती.

माझे हे आजोबा मॅट्रिक झाले आणि इंडियन रेल्वेत क्लार्क म्हणून नोकरीला लागले. ते चढत भारतीय माणूस पोहोचू शकतो त्या पदाला पोचले होते. ते हेडक्लार्क होते. त्यांचा बॉस इंग्लिश माणूस असायचा. ते रिटायर झाले तेव्हा त्यांना दिलेलं चांदीचं ताट माझ्याकडे आहे.

काकांना सुरवातीला पाच रुपये पगार होता. तो त्यांना पुरत होता असं त्यांनी मला सांगितलं तेव्हा मी चकित झाले होते (१९४६), चार रुपये तर आम्ही दिवसाची नुसती भाजी घ्यायलाच खर्च करत होतो. "एवढासा पगार तुम्हाला कसा पुरत होता?" असं विचारल्यावर "तेव्हा स्वस्ताई होती" असं त्यांनी मला सांगितलं. तेव्हा (१९९५) काकांच्या कुटुंबात ते स्वतः व बा हो दोनच माणसं होती. मोठे भाऊ, बापू, अण्णा परगावी होते. बहिणी, बाळे आणि आतेमामी सासरी परगावी होत्या. त्या काळी तो पगार खरोखरच त्यांना पुरेसा होता - असणार कारण सगळा घरघर्च चालवून दर महिन्याला ते गुंजभर सोनंही घेत असत. त्यांच्या गरजा अगदी माफक होत्या. नाटक, बाहेर खाणं, गाणंबजावणं ह्यातलं त्यांनी कधी काही केलं नाही. देवळातल्या देवासमोर टेवायला लागणारे पैसे, दर वर्षी एक धोतरजोडी, दोन शर्ट, एक कोट व डोक्याला फेटा, बाला दोन आलवणं, डाळ, तांदूळ, भाजीपाला, पाव शेर दूध असं साधं जेवण एवढाच त्यांचा खर्च. हेही त्यांनीच मला सांगितलं.

काही नातं असो, सगळं जग त्यांना 'काका' म्हणत असे. माझ्या मते त्यांच्या पुतणेपुतण्यांनी त्यांना काका म्हणायला सुरवात केली आणि ते नाव त्यांना चिकटलं. माझ्यासकट सगळी नातवंडं, पतवंडं त्यांना काका म्हणत. "तुझे काका एवढे म्हातारे कसे?" असा प्रश्न माझ्या काही मैत्रिणींनी मला विचारला होता.

काकांचं लग्न १९९७ ते १९९८ च्या सुमारास झालं असावं असं त्यांच्या पहिल्या अपत्याच्या वयावरून मी ठरवलं. त्यांच्या मुलीचा जन्म (सोना ऊर्फ सुशीला पिंगे) १९०० सालचा होता. अर्थात त्यांची सुरवातीची मुलं गेलेली असण्याचाही संभव आहे. त्यांची पत्नी पार्वतीबाई वरेरकर ही

कोकणातल्या 'वरेरी' ह्या गावची होती. ती खूप गोरी व सुंदर होती असं ऐकलंय. तिचा भाऊ मामा वरेरकर आमच्या घरी येत असे. 'ह्या मामाआजोबांत आणि तिच्यात खूप साम्य होतं' असं सगळे म्हणत. ते खूप गोरे, उंच, सरळ नाकाचे होते. त्यावरून ती सुंदर होती असा तर्क मी काढला होता.

लग्नानंतर चवदा ते पंधरा वर्षांतच ती टी.बी.ने गेली. ती गेली तेव्हा मनोहर, तिचा १९११ साली जन्मलेला मुलगा वर्षा दोन वर्षांचा होता.

थोडक्यात आजोबांच्या नशिबात पत्नीसुख नव्हतं. "रेगे घराण्यात, विधुर झाल्यावर परत लग्न करण्याची पद्धत नव्हती" असं बापू म्हणत असत. ह्या पद्धतीची सल काकांना फारच लागली. बापू व अण्णा हे विधुरच होते. पण त्यांच्या दोघांच्याही बायका १९२० ते २२ सालापर्यंत जगल्या. बाबू व नरहरीच्या मुंजीतल्या फोटोत (१९१९) त्या आहेत. काकांची पत्नी, मनोहरच्या जन्मानंतर (१९११) वर्षा दोन वर्षांत गेली. लग्नानंतर ती जेमतेम पंधरा सोळा वर्षे जगली.

काकांचं हुबळीत सुरवातीला लहानसं कुटुंब होतं. बाळेचं लग्न झाल्यावर घरी फक्त ते स्वतः व बा ही दोघंजणच होती. मग त्यांचं लग्न झालं. त्यांची पत्नी व मग पुढच्या अकरा बारा वर्षांत सोना, नरहरी, बाबू व मनोहर ह्या मुलांचा जन्म झाला. कुटुंबात पाच जणांची भर पडली.

मग त्यांची धाकटी बहीण 'बाळे' ही पतीसह पतीच्या नोकरीनिमित्ताने हुबळीला रहायला आली. तिला सुशीला नावाची मुलगी होती व 'रमाकांत लिंग्रस' हा तिचा आईवेगळा पुतण्या पण तिच्याकडे राहत होता. तोही तिच्याबरोबर हुबळीला आला. (१९२०-२१). हे सगळे काकांच्या घरीच राहत होते.

हुबळीच्या घरात शेवटी निवृत्त झालेले बापू, अण्णा, काका, बाळेमामी, अहो (बाळेचे पती), अक्का, बापूंची विधवा मुलगी, ह्यात असेपर्यंत बा एवढी मोठी माणसं व रतन, प्रमिला (पमा) व विमल

ह्या अक्काच्या मुली, नरहरी, विठ्ठल उर्फ बाबू व मनोहर ही काकांची मुलं, अण्णांचा मुलगा गंगाधर, सुशा ही बाळेमामीची मुलगी व रमाकान्त हा बाळेमामीचा पुतण्या असं मोठं कुटुंब राहत होतं.

सगळे भाऊ विधुर असल्याने स्वैपाकाची जबाबदारी व लहान मुलामुलींच्या कामाची जोखीम अक्का व बाळेमामीवर होती.

काकांची मुलगी सोनाबाई हिचं लग्न कोकणात 'पिंगे' कुटुंबात झालेलं होतं. तिला मालती उर्फ दुर्गा म्हणून एक मुलगी होती. लग्नानंतर मालती वर्षा दीड वर्षांची असताना सोनाबाई विषमज्वराने मृत्यू पावली होती. मालती पिंग्यांकडे राहत असे. पुढे तिचे वडील अण्णा पिंगे यांचा दुसरा विवाह झाला. मालतीच्या सावत्र आईलाही एक मुलगी झाली. ती मुलगी (अंजनी पिंगे) झाल्यावर पिंग्यांशी पटलं नाही म्हणून मालतीची सावत्र आई दोन्ही मुलींना घेऊन आपल्या काकांकडे (सबनीस) सावंतवाडीला परतली. मालतीची सावत्र आई स्वभावाने चांगली होती. पण कोकणात तेव्हा खूप गरिबी होती. मालतीच्या खाण्यापिण्याची आबाळ होत होती.

नरहरी (काकांचा मोठा मुलगा) दर वर्षी कोकणात सावंतवाडीला आपल्या भाचीला, मालतीला भेटायला जात असे. त्याने मालतीची होणारी आबाळ बघितली व तो तिला आपल्याबरोबर तिच्या आजोळी, रेग्यांच्या घरी घेऊन आला. मालती तेव्हा दहा वर्षांची होती. ती रेगे कुटुंबियांसह इतर मुलींबरोबर राहू लागली. (१९२८)

ह्या लेखात मी जरी 'काका हुबळीला राहत होते' असं म्हटलं आहे तरी त्यांची बदली होईल त्याप्रमाणे धारवाड, हुबळी व गदग ह्या ठिकाणी बिऱ्हाड हलवत होते. काका रिटायर झाल्यावर (१९२९) ह्या रेगे मंडळींनी हुबळी, धारवाड सोडायचं ठरवलं. बाबूने बापूंना व इतरांना 'पुणे शिक्षणाला उत्तम, हवा उत्तम म्हणून आपण तिथे राहायला जाऊ' असं पटवलं. आणि सगळे रेगे पुण्याला राहायला गेले.

पुण्याला त्यांना "मासेखाऊ" सारखत म्हणून जागा भाड्याने मिळणं कठीण गेलं. शेवटी प्रगतीशील लोकांनी 'मासे खाणार नाही' या अटीवर जागा भाड्याने दिली. मासे खायला मुक्तता हवी म्हणून त्यांनी स्वतःचं घर बांधलं.

पुण्याला प्रथम ते गडकरींच्या घरात 'गोपाल गायन समाजा'जवळ राहत. दुर्दैवाने तेथे प्रथम अण्णा व मग तीन आठवड्यांत नरहरीही स्वर्गवासी झाल्यावर त्यांनी आपलं तिथलं बस्तान हलवलं व ते वाडेकरांच्या घरात राहायला आले. हे घर चिमणबागेजवळ होतं. तिथून ते जोशीच्या घरात गेले. तिथून पुढे आपल्या बंगल्यात राहू लागले. (सदाशीव पेट, माडीवाले कॉलनी. १९३६).

काका व त्यांचं कुटुंब हे हुबळीला राहत होते तेव्हा ते कुटुंबाचा खर्च चालवत होते व कुटुंबप्रमुखासारखे वागत होते. बापू परत आल्यावर ती जबाबदारी त्यांनी उचलली. ते असेपर्यंत ती जबाबदारी त्यांचीच होती. बापू गेल्यावर काका कुटुंबप्रमुख व्हायला पाहिजे होते. पण तसं झालं नाही. ती जबाबदारी बाबूवर पडली. काकांनी वानप्रस्थाश्रम घेतला होता असं म्हणायला हरकत नाही. देवपूजा, बगीचा, मुलांना परवचा शिकवणं यातच ते आपला वेळ घालवत. वर्षातून एकदा कोकणात जात. पाळीव प्राण्यांची काळजी घेत. मी जे काकांच्या दिनचर्येचं वर्णन लिहिते आहे ते माझ्या लहानपणचं, १९४६ नंतरचं आहे. तरुणपणातही ते फारसे वेगळे नसावेत.

काकांचा दिनक्रम घड्याळाप्रमाणे चालायचा. जन्मभर आगगाड्यांची वेळापत्रकं त्यांनी सांभाळली. अगदी त्याच रितीने ते आपल्या दिवसाचं वेळापत्रक सांभाळत.

बरोबर सहा वाजता घड्याळाच्या ठोक्याबरोबर ते उठून बसत व देवाला नमस्कार करून काहीतरी पुटपुटत बिछाना आवरत असत. तोंड धुऊन ते गवळण किंवा गवळ्याकडून दुधाचा रतीब घेत. पुढे कोपऱ्यावरून दुधाच्या बाटल्या आणू लागले. मग स्टोव्ह पेटवून चहा करत. तोपर्यंत त्यांची सून

होनीबाई उठलेली असे. तिला ते चहा देत व मग परडी घेऊन बागेत फुलं काढायला जात. त्यांचं बागेची डागडुजी, झाडाला पाणी घालणं हे कामपण करत.

शनिवारी, श्रावणी मंगळवारी शाळा सकाळच्या असत. तेव्हा त्यांच्या ह्या वेळापत्रकात खंड पडत असे. आम्हाला उठवायचं काम त्यांचं होतं. मी उठतच नसे. उठलेच तर बाहेरच्या खोलीत कोचावर पुन्हा झोपत असे. मला उठवण्यात त्यांचा वेळ जाई. त्यांचे दोन नातू, वसंत व माधव त्यांच्या शेजारीच हॉलमध्ये झोपून राहत. मग पाववाला पाव आणत असे. तो चहाबरोबर खाऊन, फुलं देवासमोर ठेवून ते पिशव्या गोळा करत व भाजीखरेदीसाठी मंडईत जात.

कधीकधी त्यांच्या बरोबर मी जात असे. त्यांचे ठरलेले भाजीवाले होते. तरीसुद्धा घासाघीस केल्याशिवाय त्यांचे सौंदे होत नसत.

आमच्याकडे काम करणारा कृष्णा त्यांना मंडईत भेटणार असं ठरलेलं असे. त्यांची हमखास चुकामूक होई. मग काका जड पिशव्या उचलून घरी परत येत व घरी आल्यावर कृष्णा घरी असेल किंवा मंडईतून तो रिक्त हस्ते काकांना शोधून परतल्यावर तणतण करत. बाबूची सूचना 'तुम्ही कृष्णाला बरोबर घेऊन जा. मग चुकामूक होण्याचा प्रश्नच उद्भवणार नाही.' ही सूचना त्यांनी कधीच मानली नाही. 'कृष्णाचा वेळ फुकट जातो' असं त्यांचं म्हणणं होतं.

फक्त ही तणतण करतांनाच काकांना रागावलेलं मी पाहिलंय. एरवी ते कधीही कुणावरही रागावत नसत.

भाजी-खरेदीचं काम झालं की काका आंगोळीला जात.

आमच्या घरी दोन बाथरूमस् होत्या. पण एकातच बंब होता. पाणी तापलं की आंगोळीचा पहिला नंबर काकांचा असायचा, दुसरा आत्याचा (अक्काचा). काका आंगोळीला गेले की माझी

देवपूजेची तयारी करण्याची घाई व्हायची. ते काम मुलींचं होतं. भिंतीतल्या देव्ह्यासमोर पाण्याने पुसून घ्यायचं. रांगोळीचे चार ठिपके मांडायचे. निरांजनं भरायची, वाती करायच्या, गंध उगाळायचं एकदंडच. ते करायलाही मला कंटाळा यायचा. माझी बहीणही हे काम करायची.

आंधोळीनंतर काका सोवळं नेसून यथासांग देवपूजा करत. देवांना पाण्याने आंधोळ, दुधाने आंधोळ, पुसणं, हळदकुंकू, गंध, फुलं वाहणं चालायचं.

काका सोवळ्यात असताना त्यांना कुणाचा स्पर्श झाला तर परत आंधोळ करत असत.

देवपूजेनंतर ते अनवाणी भिकारदास मारुतीच्या देवळात जात. देवळात पोचाल्या पाच मिनिटे लागत. उन्हाळ्यात डांबरी रस्त्याचे पायाला चटके बसत. पण त्यांचा नेम बदलला नाही. तिथे ते एक नारळ घेत. तो फोडून अर्धा देवाला व अर्धा घरी आणत. नारळातील पाणी मारुतीवर ओतलं जायचं.

बरोबर बारा वाजता घरी पोचले की त्यांची सून होनीबाई त्यांचं ताट मांडे. सुरवातीला आम्ही पाटावर बसून जेवत असू. मग टेबल आलं. काका प्रार्थना म्हणून चित्रावळ घालून जेवत. जेवणानंतर आपलं ताट उचलून घासायला टाकत. व आपला बिछाना पसरत. तरुणपणी काका मासेमटण खात. पण ते काशीला जाऊन आले आणि त्यांनी मासेमटण सोडलं. दोन तास वामकुक्षी करून झाल्यावर चहा, खाणं असं चार वाजता करून काका बागेत पाणी घालायला जात.

संध्याकाळी ते मोकळे असत तेव्हा आम्हा मुलांना पर्वतीला नेणं, दिवेलागणीनंतर आमच्याकडून परवचा म्हणून घेणं अशी कामं करत. मी परवच्याची टाळाटाळ करत असे. परिणामी मला जेमतेम पाढे येतात. पण माझ्या भावांना व भाच्यांना पावकी, निमकी, अडीचकी सगळं येतं. परवचा झाला की परत देवासमोर मंत्रपठण होत असे. यावेळी मात्र आंधोळ नसे. पूजा संपली की बरोबर नऊच्या ठोक्याला

काका जेवायला बसत. जेवण झालं की दहा वाजता बिछाना पसरत. आणि नमस्कार करून झोपून जात असत.

काकांच्या ह्या दिनचर्येत क्वचितच बदल होत असे. अगदी घरातली लग्नं परगावी असली तरी 'घर कोण बघणार, टॉम्याला (कुत्रं), पोपटाला कोण बघणार' असं म्हणून ते घरीच राहत.

काकांना प्राण्यांची आवड होती. टॉम्या हा त्यांच्या नातवाने (वसंत) आणलेला कुत्रा तेच संभाळीत. त्याला अंधोळ घालत. त्यांचा पोपट होता. त्याला ते हिरवी मिरची, पेरू असं खाणं देत व मधूनमधून अंधोळ घालत. म्हणजे पिंजरा नळाखाली धरत. पोपट पंख फडफडवत पिंजऱ्यात उडायचा. कर्कश किंचाळायचा. पण काका बधायचे नाहीत. मी 'त्याला अंधोळ नको आहे' असं म्हणत वृथा कटकट करायची. कारण मला पोपटाची दया यायची.

आमच्या घराभोवतालच्या अंगणात, घर बांधून होताच काकांनी झाडंच झाडं लावली. काका ती आणायचे आणि होनीबाई लावायची. आमच्या बागेत नारळ, चिक्कू, पेरू, रामफळ, सीताफळ, केळी, सुपारी, आंबा ह्या फळांची झाडं होती. शेवग्याच्या शेंगांचं मोठं झाड होतं. गुलाब, मोगरा, जाई, जुई, बटमोगरा, गुलबक्षी, रातराणी, चाफा, सोनचाफा हीही झाडं होती. रात्री रातराणीचा सुगंध दरवळत असे. बाग लावल्यामुळे, काकांनी तरुण मंडळींचा बॅटमिंटन कोर्ट बांधायचा बेत हाणून पाडला.

काका क्वचित मुंबईला जायचे. मी किंवा माझी बहीण बरोबर असलो तर आम्हाला चौपाटीला न्यायचे. मुंबईला त्यांच्या मुलाचं, मनोहरचं बिऱ्हाड होतं.

काकांना बाबू, गंगाधर, मनोहर, अक्का ह्यांच्याशी एक शब्दही बोलताना मी ऐकलं नाही. फक्त होनीबाई व नातवंडं ह्यांच्याशी ते बोलायचे. एकदा त्यांची धाकटी बहीण बाळे आली होती. ती समोर असतानाही त्यांनी होनीबाईला हाक मारली म्हणून ती रडल्याचं मला आठवंतं.

आमच्या घरात गण्यांचे अडे बसायचे. त्यांत काकांनी कधीच भाग घेतला नाही. "झालं सुरू ह्यं ह्यं ह्यं, फ्यं फ्यं फ्यं" असं ते म्हणायचे. सिनेमा, नाटक हे सर्व त्यांना वर्ज होतं.

अगदीच भाग पाडलं तर ते पुण्यातल्या लग्नाला जायचे. बरोबर बाई हवी म्हणून मला न्यायचे. त्यांना घाईने एकदा पेढा व फुलांचा गुच्छ घेऊन व प्रेझेंट आणि खण देऊन (हे माझं काम) मंडपाबाहेर पडायचं असायचं. मी बायकामुर्तीत रेंगाळत राहायची. ते खाणाखुणा करत राहायचे. एकदा वैतागून बायकांच्या भागात येऊन मला बखोटीला धरून त्यांनी बाहेर काढलेलं मला आठवतं. तरी मी (निर्लज्जपणे) त्यांच्याकडे पेढा मागितला. तो त्यांनी दिला.

एरंडेलावर त्यांचा विश्वास होता. आमच्या घरी दर रविवारी मुलांना एरंडेल देण्याची पद्धत होती. मुलं ते टाळण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत. एरंडेल रडत रडत, थुंकून टाकत घराबाहेर पळून जात. बाबू या प्रकरणाला कंटाळला. "एरंडेलाची मुळीच जरूर नसते असं डॉक्टरांनी मला सांगितलं" असं त्यानं जाहीर केलं. मुलांना एरंडेल देणं थांबवलं. काका काही बोलले नाहीत. ते स्वतः मात्र एरंडेल घेत राहिले.

बाबू आम्हाला 'लकी' ह्या रेस्टॉरंटमध्ये मटन पॅटिस, खीमा पॅटिस खायला नेत असे. अर्थात घरातल्या माणसांना नकळत, चोरून! "घरी जाऊन नीट जेवायचं" अशी आम्हाला तो ताकीद द्यायचा. रात्री समोरच्या ताटातलं अन्न आम्ही चिवडत बसलो की काका म्हणायचेच, "आज लकीची वारी झालेली दिसतेय!"

आमच्याकडे दीड दिवसांचा गणपती येतो. काका त्याच्या स्थापनेपासून विसर्जनापर्यंत सर्व यथासांग करत असत. काका 'सुखकर्ता'वर तर बाबू 'वार्ता विघ्नाची'वर अशी पूर्ण बेसूर आरती व्हायची. टॉमीला (कुत्र्याला) ते आवडायचं नाही म्हणून तो घंटी वाजू लागली की ठणाणा करत असे.

पण ह्या सर्वांशी काकांचा काही संबंध नव्हता. ते संधपणे आरत्या म्हणत राहत. 'मी गेल्यावर तुम्ही गणपतीचं कायमचं विसर्जन करा' असं त्यांनी सांगितलं होतं.

शेवटपर्यंत काकांची प्रकृती ठणठणीत होती. बाबूला व त्याच्या नातवाला, माधवला गॅस्ट्रिक अल्सर झाला होता. "भजी, भेळ, मटण पॅटिस वेळीअवेळी पोटाच्या पोतडीत भरलं तर अल्सर होईल ह्यात आश्चर्य ते काय?" असं काका म्हणायचे.

काकांची पत्नी अकाली गेली. त्यांची मुलगी सोना व मुलगा नरहरी व सून सुधा (बाबूची पत्नी) हे तरुणपणी गेले. त्यांचे वडीलही ते लहान असतानाच गेले. ह्या विषयी ते कधीच काही बोलले नाहीत.

काका राहत होते ते स्थान कायम मुख्य घर मानले जायचे. कदाचित 'बा' तिथे हाती म्हणून असेल.

बा, अण्णा व बापू ह्यांच्या प्रभावाखाली काकांचा जन्म गेला म्हणून बापू गेल्यावर काकांनी संसारातून अंगच काढून घेतलं असं मला वाटतं.

कुटेही जायचं असलं तर काकांना घाई असायची. 'गेलं, आलं, मोकळं झालं' असं ते म्हणायचे. माझी बहीण त्यांच्याशी वाद घालायची, म्हणायची, "मोकळं होऊन करणार काय?" काका तिच्याकडे दुर्लक्ष करत. जग सोडून जातानाही त्यांनी घाईच केली.

मी कॅनडात पोचल्यावर काका आजारी पडले व एका आठवड्यात गेले.

त्यांच्यामागे त्यांचे दोन मुलगे व बरीच नातवंडं पंतवंडं ह्यात आहेत.

असे हे माझे आजोबा!